

Geven na de dood

Liefdadige giften en stedelijke geefcultuur in Utrecht en Zwolle, 1600-1800*

Inleiding

Tijdgenoten en historici hebben het systeem van armenzorg in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1581-1795) doorgaans als relatief genereus en efficiënt beschouwd. Buitenlanders die de Republiek bezochten verbaasden zich over haar liefdadige instellingen. Hofjes voor ouden van dagen zijn al eeuwen toeristische trekpleisters en Noord-Nederlandse weeshuizen, zoals het Amsterdamse Burgerweeshuis, werden bewonderend beschreven als paleizen.¹ De Engelse ambassadeur William Temple verklaarde in 1673 over de Nederlanders: 'Charity seems to be very National among them'.² Economisch historicus Peter Lindert heeft onlangs Temples uitspraak kwantitatief onderbouwd door te berekenen dat de uitgaven aan armenzorg per hoofd van de bevolking in de Republiek verhoudingsgewijs hoog waren en waarschijnlijk pas eind achttiende eeuw werden ingehaald door Engeland.³ Bovendien hebben sociaalhistorici zoals Maarten Prak en Marco van Leeuwen overtuigend betoogd dat de pre-industriële Noord-Nederlandse armenzorg niet te lijden had onder periodieke ineenstorting.⁴ Een andere indicator voor het relatief goed functioneren van de armenzorg is het ontbreken van bestaanscrises: hongersnoden op grote schaal kwamen in de Republiek, in tegenstelling tot veel andere Europese landen, vanaf de zeventiende eeuw niet meer voor.⁵

Net als in andere pre-industriële samenlevingen (met uitzondering van Engeland) was de sociale zorg in de Republiek echter niet centraal geregeld, noch gefinancierd door een verplichte directe armenbelasting.⁶ Hoewel via indirecte, meestal lokale, belastingen en boetes wel degelijk publiek geld naar de armenzorg ging, bestond het

* Met dank aan de redactie en twee anonieme referenten van *Stadsgeschiedenis*, Lex Heerma van Voss, Marco van Leeuwen, Henk Looijesteijn, Maarten Prak en Stef Severt.

1 M.H.D. van Leeuwen, *De rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800* (Amsterdam 2001) 89.

2 Geciteerd in: A. McCants, 'Nederlands republikenisme en de politiek van liefdadigheid', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis (TvSG)*, 22 (1996) 443-455, 448.

3 P. Lindert, 'Poor relief before the welfare state: Britain versus the Continent, 1780-1880', *European review of economic history*, (1998) 101-140, 106-108.

4 M. Prak, 'Goede buren en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: H. Flap en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147-169; M.H.D. Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-Jaarboek*, 59 (1996) 132-161.

5 J.A. Faber, 'Death and famine in pre-industrial Netherlands', *The Low Countries yearbook/Acta historiae neerlandicae XIII* (1980) 51-64; L. Noordegraaf en J.L. van Zanden, 'Early modern economic growth and the standard of living. Did labour benefit from Holland's golden age?', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 410-437, 426-430.

6 Voor Engeland en de *Poor Laws*, zie: P. Solar, 'Poor relief and English economic development before the industrial revolution', *Economic history review*, 48 (1995) 1-22, 3-4.

leeuwendeel van de inkomsten van de meeste stedelijke armenzorginstellingen uit pri-védonaties, zoals giften, legaten en collectes in kerken en langs deuren.

De goed functionerende armenzorg in de Republiek en de hoge uitgaven per hoofd van de bevolking aan liefdadigheid doen vermoeden dat Noord-Nederlandse burgers verhoudingsgewijs gul gaven aan de armen. Niettemin is deze veronderstelling tot op heden niet empirisch onderbouwd. Vond er inderdaad een substantiële herverdeling van de welvaart plaats onder de Noord-Nederlandse bevolking? Leidde de voorspoed in de 'Gouden Eeuw' tot ruimhartiger geefgedrag van burgers? Of waren er andere redenen voor hun goedgeefsheid, die niet direct samenhangen met de economische conjunctuur, zoals sociale of religieuze motieven? Om deze mechanismen bloot te leggen, is het van belang om meer informatie te verzamelen over degenen die aan liefdadige instellingen gaven en hoeveel zij doneerden. Maar het is misschien nog wel belangrijker zicht te krijgen op de motieven die zij hadden om te geven aan de armen.

Voor het beantwoorden van bovenstaande vragen, begon in december 2008 het nwo-onderzoeksproject 'Giving in the Golden Age' aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Onderzoekers in drie deelprojecten, respectievelijk over zeer grote giften (grote sommen geoormerkt geld, vooral voor het stichten van hofjes), middelgrote giften (tijdens het leven en via legaten gedoneerde bedragen van enige omvang) en kleinere, meer reguliere en anonieme giften (gedoneerd via collectes en armenbussen) brengen de karakteristieken en motieven van de gulle gevers zo volledig mogelijk in kaart. Uiteindelijk worden de Nederlandse resultaten internationaal vergeleken. Mijn specifieke deelproject betreft middelgrote giften en legaten, hoofdzakelijk op basis van bepalingen in testamenten. In het onderzoek staan allereerst enkele beschrijvende vragen centraal: wie gaven per testament aan liefdadige instellingen en wie niet? Hoeveel gaf men? In hoeverre veranderde dit door de tijd? In de analyse zal ik verschillende karakteristieken van de donoren onderscheiden, zoals sekse, religieuze achtergrond, sociaaleconomische positie, huwelijkse staat en gezondheid. Dit brengt mij bij enkele meer analytische vragen: waarom gaven mensen aan liefdadige instellingen en in hoeverre speelden de hierboven genoemde karakteristieken hierbij een rol? Hoe kunnen eventuele verschillen in geefgedrag tussen verschillende steden en door de tijd worden verklaard?

De eerste resultaten leiden tot een interessante vergelijking tussen twee steden in de Republiek: Utrecht en Zwolle.⁷ In deze steden werden voor vier peiljaren 800 testamenten verzameld, getranscribeerd en geanalyseerd. Een analyse van overeenkomsten en verschillen tussen beide steden laat zien dat bepaalde persoonlijke omstandigheden en karakteristieken, zoals sociale positie, huwelijkse status of gezondheid, een rol speelden in de beslissing of men per testament gaf. Een wellicht nog belangrijker motief was echter de mate waarin de gevers zich identificeerden met de goede doelen waaraan zij gaven. In dit artikel wil ik betogen dat de 'nabijheid' van gevers en ontvangers op verschillende niveaus van doorslaggevende betekenis was en dat deze nauw samenhang met de specifieke stedelijke omgeving *en* met de wijze waarop de plaatselijke armenzorg was georganiseerd. Het geefgedrag van individuele burgers sloot aan bij idealen over gezamenlijkheid in de hechte en gevarieerde vroegmoderne stedelijke samenlevingen. Juist omdat steden

7 Deze database wordt aangevuld met testamenten uit Leiden en Den Bosch voor dezelfde peiljaren.

in de Republiek een grote mate van autonomie en politieke invloed hadden, zouden burgers relatief zeer betrokken en solidair zijn geweest met hun medeburgers. De specifieke rechten en plichten die aan het burgerschap verbonden waren, leidden tot een actieve participatie in de stedelijke gemeenschap.⁸ Door te bekijken in hoeverre het belang van burgerschap en burgerplicht ook een rol speelde bij liefdadigheid beoog ik een bijdrage te leveren aan het debat over *civil society* in de vroegmoderne periode.⁹

Testamenten als bron voor liefdadig geefgedrag

De belangrijkste en meest systematisch geanalyseerde bron voor deze studie zijn testamenten. De meeste lokale notariële archieven bevatten een zeer complete verzameling testamenten, enerzijds vanwege het grote juridische belang van testamenten voor – vele generaties – nageslacht, anderzijds door een algemenere uitbreiding van de stedelijke bureaucratie die doorgaans leidde tot een spectaculaire groei van het papierwerk en zeer uitgebreide en goedbewaarde lokale archieven.¹⁰

Hoe representatief zijn testamenten, door Michel Vovelle ook wel een ‘sociaal selectieve bron’ genoemd, als historische bron?¹¹ De sociale structuur van testateurs verschilt naar alle waarschijnlijkheid van die van vroegmoderne stedelijke samenlevingen in het algemeen. Meestal maken mensen immers slechts een laatste wilsbeschikking wanneer zij enig bezit hebben om te beschermen voor het nageslacht. Het maakt dat de laagste sociale klassen ondervertegenwoordigd zijn onder testateurs. Omdat mijn onderzoek over *middelgrote* giften gaat, die vaker door stedelijke middengroepen en de elite zullen zijn gedaan, bevatten de testamenten desondanks een redelijk representatieve afspiegeling van de beoogde onderzoeksgroep. Bovendien heeft Marco van Leeuwen laten zien dat onder Amsterdamse testateurs zelfs mindervermogenden en loonarbeiders legaten aan armenzorginstellingen nalieten. Van Leeuwens tamelijk grove categorisering tussen elite, sociale middengroepen en (loon)arbeiders vormt ook voor dit onderzoek een goed vertrekpunt, zowel om praktische uitvoerbaarheid als om vergelijkbaarheid van de onderzoeksresultaten.¹²

De waarde van legaten is niet altijd exact te bepalen. Zelfs in een sterk gemonetariseerde samenleving als de Republiek waar de meerderheid van giften uit geld bestond, vermaakten testateurs soms legaten in natura. Daarom moeten wij hier uitgaan van ‘minimale’ bedragen die men toebedacht. Als een instelling bovendien geheel of gedeeltelijk benoemd werd tot erfgenaam, kunnen wij alleen een schatting van de waarde van deze erfenis maken met behulp van aanvullend bronnenmateriaal.¹³ Ook dienen we, zeker als we vergelijkingen door de tijd willen maken, rekening te houden met

8 M. Prak en J.L. van Zanden, ‘Tax morale and citizenship in the Dutch Republic’, in: O. Gelderblom, *The political economy of the Dutch Republic* (Aldershot 2009) 143–166.

9 M. van der Burg e.a., ‘Introduction. The rise of public facilities in the Low Countries, 1400–1800’, in: M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk, G. Vermeesch en M. van der Burg (red.), *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 7–20.

10 E. van Nederveen Meerkerk, ‘Professionalization of public service. Civil servants in Dordrecht, 1575–1795’, *Journal of urban history*, 36, 345–367.

11 M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Parijs 1978) 37.

12 M.H.D. van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw’, *TvSG*, 22 (1996) 417–442, 420.

13 W.K. Jordan, *Philanthropy in England 1480–1660. A study of the changing pattern of English social aspirations* (Londen 1959), 32–33. Een manier om dit te doen is de laatste wilsbeschikking te vergelijken met de boedelinventaris, indien beschikbaar.

aspecten als geldontwaarding.¹⁴ Een andere manier om legaten op waarde te schatten is deze te vergelijken met gegevens over de totale inkomsten van instellingen.

Ten slotte gebeurde het vaak dat echtgenoten in hun mutuele testament (het vruchtgebruik van) al hun bezittingen aan de langstlevende toewezen. Volgens het familierecht in de meeste gewesten in de Republiek erfden echtgenoten niet automatisch van elkaar. Wanneer zij een testament maakten, dachten zij vermoedelijk niet als eerste aan goede doelen. Getrouwde stellen zullen dus ondervetegenwoordigd zijn geweest onder de gulle gevers.¹⁵ Niettemin werpt dit een licht op motieven voor mensen om *niet* te geven via een testament: zij hadden andere prioriteiten, zoals het tegengaan van verarming van hun levensgezel.

Wanneer wij deze obstakels erkennen, zijn testamenten zeer geschikt om geefgedrag te onderzoeken. Zij vormen een consistente bron voor de vroegmoderne periode en bevatten uitgebreide informatie over de bredere context van de testateurs. Bijna altijd staan hun sekse, huwelijkse staat en gezondheid vermeld en dikwijls ook hun beroep of titel, gezinssamenstelling, familiebanden en sociale netwerken en zelfs conflicten waarin zij verwickeld waren.¹⁶ Zoals hieronder nog zal blijken, beïnvloedden verschillende van deze persoonlijke kenmerken of omstandigheden de beslissing om aan een goed doel te legateren. Het bestuderen van grote aantallen testamenten leidt daarom tot een statistisch verantwoorde kwantitatieve analyse van verschillende karakteristieken van gevers en niet-gevers. Ook valt een meer kwalitatieve tekstanalyse uit te voeren, bijvoorbeeld over religieuze overwegingen, of over voorwaarden die testateurs stelden aan hun gift. Aangevuld met ander bronnenmateriaal kan zo inzicht worden verkregen over de motieven die mensen hadden om te geven.

Om ontwikkelingen door de tijd goed te kunnen vaststellen heb ik vier peiljaren gekozen (1600, 1670, 1740 en 1800). Deze jaren vertegenwoordigen grofweg belangrijke cesuren in de economische en/of politieke ontwikkeling van de Republiek. Bovendien liggen de laatste drie peiljaren vlakbij jaren waarin een koppeling met andere bronnen mogelijk is, zoals de Personele Quotisatie uit 1742 en bevolkingsregistraties uit de Bataafs-Franse tijd. Voor elk van deze jaren verzamel ik in iedere stad 100 testamenten, wat voor deze twee steden een verzameling van 800 testamenten oplevert.

Liefdadige instellingen in Utrecht en Zwolle

De Reformatie leidde in de Noordelijke Nederlanden tot ingrijpende wijzigingen in de armenzorg. De rol van de katholieke kerk was op alle vlakken uitgespeeld en behoefde ook wat betreft armenzorg een alternatief. Bovendien veroorzaakten de vele immigranten die de jonge protestantse Republiek aantrok druk op de ontvangende steden. Tegelijkertijd bracht de confiscatie van katholieke bezittingen financiële ruimte om de lokale armenzorg te hervormen. Deze hervormingen leidden echter niet tot een uniform stelsel van armenzorg in de Republiek – elke stad had haar eigen instellingen, meer of minder gecentraliseerd en gespecialiseerd.¹⁷

14 W.G. Bittle en R. Todd Lane, 'Inflation and philanthropy in England: A re-assessment of W.K. Jordan's data', *Economic history review*, XXIX (1976) 203-210, 203-205.

15 A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 80, 93.

16 S. Cavallo, *Charity and power in early modern Italy. Benefactors and their motives in Turin, 1541-1789* (Cambridge 1995) 3-4; Van Leeuwen 'Liefdadige giften in Amsterdam'.

17 E. van Nederveen Meerkerk en G. Vermeesch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the

In de eerste helft van de zeventiende eeuw ondervond het Noord-Nederlandse stelsel van sociale zorg weinig problemen. De economische conjunctuur was gunstig, en hoewel armoede bleef bestaan, bood de krappe arbeidsmarkt genoeg werk aan geschoolde en ongeschoolde arbeiders.¹⁸ Toen de economie van de Republiek begon te stagneren vanaf circa 1650, ontstonden in de meeste steden financiële problemen, die ook de sociale zorg raakten. Een van de oplossingen van stedelijke overheden en diaconieën was het decentraliseren van armenzorg: voortaan werd niet-calvinisten, zoals katholieken en lutheranen, opgedragen (en vaak voor het eerst toegestaan) de armen van hun eigen geloofsgemeenschap te verzorgen.¹⁹ Andere mogelijke maatregelen waren het niveau van de zorg te verlagen, of exclusiever te maken door bijvoorbeeld nieuwe beperkingen voor migranten.²⁰

In de Gouden Eeuw beleefde Utrecht geen spectaculaire groei, maar evenmin een sterke economische neergang tot ongeveer 1730. Door zijn regionale commerciële functie bezat Utrecht geen omvangrijke handelselite, noch een echt proletariaat van loonarbeiders. Wel waren adel, patriciërs en zelfstandige ambachtslieden er goed vertegenwoordigd.²¹ Al was de meerderheid van de bevolking niet rijk, en kostte het velen moeite om het hoofd boven water te houden, toch was Utrecht relatief welgesteld en trok het veel rijke inwoners aan. Niet voor niets wordt het in de achttiende eeuw getypeerd als een 'rentenierstad'.²² Ook demografisch heerste stabiliteit – na een lichte groei tussen 1575 en 1600 bleef het inwonertal tot 1800 redelijk constant: het schommelde tussen circa 30.000 en 34.000.²³

In 1578 werd in Utrecht een Nederduits Gereformeerde diaconie opgericht.²⁴ Deze werd de belangrijkste instelling van zorg in de late zestiende eeuw, maar de vier voormalige parochiekerken en de diverse gasthuizen bleven eveneens zorg bieden aan hulpbehoevende burgers en ingezetenen. Anders dan in veel andere steden in de Republiek leidde de Reformatie hier dus niet tot sterke centralisatie van de sociale zorg.²⁵ In de eerste decennia bedeede de gereformeerde diaconie alle arme inwoners van Utrecht. Financiële moeilijkheden en meer principiële discussies over de mate waarin de diaconie diegenen die niet het 'ware geloof' aanhingen moest bijstaan, leidden er echter toe dat de diakenen de stedelijke overheid verzochten om ontheffing van de zorgplicht voor niet-calvinisten. In 1628 richtten de autoriteiten daarom de Stadsaalmoezenierskamer op, bestuurd door acht gereformeerde en acht katholieke regenten/aalmoezeniers en

poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: Van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community*, 135-154, 140-141, 153. Over armenzorgvoorzieningen buiten steden is door het minder geformaliseerde en gemonetariseerde karakter ervan weinig overgeleverd.

18 M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 81; Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 160.

19 Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch, 'Reforming outdoor relief', 144-145.

20 Van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg', 145-154.

21 D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', in: R.E. De Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 250-313, 304.

22 Faber en Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', 299-300.

23 A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: De Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'*, 190-249 en 249.

24 Van Schaik, 'Een nieuwe heer', 233.

25 D. Teeuwen, 'Van de groote swaricheyt den armen deser Stadt'. De reorganisatie van de armenzorg in Utrecht in comparatief perspectief 1580-1674 (Ongepubliceerde masterscriptie Universiteit Utrecht 2007) 31.

gecontroleerd door de vroedschap. De Aalmoezienierskamer functioneerde naast de diaconie en de meer gespecialiseerde gasthuizen.²⁶ Hoewel de vroedschap diaconie en Aalmoezienierskamer wilde samenvoegen tot één gezamenlijk fonds, kwam van deze plannen niets terecht. Bovendien verliep de samenwerking tussen de gereformeerde en katholieke regenten van de Aalmoezienierskamer allesbehalve vlekkeloos: tussen 1637 en 1660 bleven de katholieke regentfuncties zelfs vacant wegens religieuze geschillen. Uiteindelijk splitsten de katholieken zich in 1674 af en werd een katholieke Aalmoezienierskamer opgericht die voortaan de ‘eigen’ armen moest verzorgen.²⁷

Ook Zwolle kende vlak na de Reformatie slechts bescheiden groei. Het had een hoofdzakelijk regionale functie, met enige commerciële activiteit en enkele succesvolle nijverheidstakken, maar zonder echte economische specialisatie. Na ongeveer 1650 begon de economie van Zwolle juist aan te trekken, door de gunstige ontwikkeling van de scheepsbouw- en linnennijverheid en de turfwinning, een opwaartse trend die aanhield tot circa 1730.²⁸ Daarna zette economische daling in en verschillende voorheen bloeiende sectoren zoals de textiel, de knooppmakerij en de bouwnijverheid raakten ernstig in verval.²⁹ Zwolle telde in 1628 bijna 10.000 inwoners. In 1670 was dit toegenomen tot ongeveer 13.000 en in de achttiende eeuw stabiliseerde het bevolkingsaantal rond 12.000. Zwolle was kleiner en ook armer dan Utrecht. In de zeventiende eeuw omvatte de elite 11 procent van de bevolking, de middengroepen ongeveer 25 procent en de laagste sociale groepen 65 procent.³⁰

De Reformatie leidde in Zwolle eveneens tot uitdagingen voor de sociale zorg, omdat de katholieke kerk deze taken niet langer op zich nam. In 1580 stelde het stadsbestuur vier aalmoezieners aan om de ‘ware’ ingezetene armen bij te staan en in dezelfde periode werd een gereformeerde diaconie opgericht. De diakenen en aalmoezieners werkten nauw samen en in 1616 besloot de vroedschap deze samenwerking te formaliseren met de oprichting van een Stadsarmenkamer, die alle armen in de stad moest ondersteunen, ongeacht hun geloof.³¹

Rond 1700 ontstonden echter financiële problemen voor de Armenkamer. Deels lag de ontoereikendheid van de fondsen aan dalende inkomsten uit giften, deels aan het stijgend aantal armen sinds ongeveer 1730. De aalmoezieners vroegen de stedelijke autoriteiten – die constructief meedachten over oplossingen – regelmatig om hulp. Uiteindelijk was, evenals in veel andere steden in het eerste kwart van de achttiende eeuw, decentralisatie het antwoord in Zwolle.³² Wereldlijke en kerkelijke zorg werden steeds meer gescheiden. Als eerste verzocht men de katholieken in 1735 voortaan hun ‘eigen’ armen te ondersteunen. Al snel volgden doopsgezinden en joden en uiteindelijk werd ook de lutheranen verteld dat de Stadsarmenkamer niet langer voor hun armen kon zorgen.³³

26 Faber en Rommes, ‘Op weg naar stabiliteit’, 274-275.

27 Teeuwen, ‘Van de groote swaricheyt’, 50, 53-54, 58.

28 H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost: armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000) 41-42.

29 J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005) 347-349.

30 Ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, 292-296 en 364.

31 Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 52. Gereformeerde armen hadden wel het voordeel van een regelmatige extra bijdrage van de Diaconie als zij tenminste lidmaten waren (*lidmatengeld*).

32 Van Nederveen Meerkerk en Vermeesch, ‘Reforming outdoor relief’, 141-145.

33 Ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, 343-346.

De vraag is in hoeverre de verschillen in organisatie van de stedelijke armenzorg bijdroegen aan verschillen in geefgedrag van burgers. In Utrecht was de sociale zorg veel minder en gedurende een kortere periode gecentraliseerd geweest dan in Zwolle. Dit kan testateurs in Utrecht hebben aangezet tot het geven van hogere legaten aan hun geloofsgenoten, terwijl in Zwolle de legaten kleiner waren omdat hier, althans tot 1735, alle middelen werden samengevoegd om armen van iedere religieuze gezindte te ondersteunen. Bovendien kon men in Zwolle uitsluitend testamenten opmaken voor de stedelijke schepenbank. Uiteraard hadden de schepenen er belang bij om testateurs over te halen iets aan de gecentraliseerde stedelijke Armenkamer te doneren. Dit leidde wellicht tot een groter percentage gevers, maar anderzijds kan deze sociale druk ook een gevoel van onvrijwilligheid hebben gegeven, waardoor mensen geneigd waren kleinere bedragen te geven.³⁴

Liefdadige legaten in Utrecht en Zwolle

Op basis van sociologische en historische literatuur zijn verschillende karakteristieken en motieven vast te stellen voor gevers aan liefdadigheid. Rijkdom en sociale positie, sekse, huwelijkse status, de aanwezigheid van geliefde familieleden en iemands gezondheid, beïnvloedden mogelijk het geefgedrag van testateurs.³⁵ Al deze karakteristieken zullen hieronder aan bod komen, maar eerst schets ik een algemeen beeld van het geefgedrag van testateurs in Utrecht en Zwolle.

Tabel 1 laat zien hoeveel van de honderd testamenten in ieder peiljaar liefdadige legaten bevatten, evenals de gemiddelde donatie per testament, per persoon en per man of vrouw. Soms legateerden echtparen samen, waarbij hun gezamenlijke donatie ofwel na de dood van de eerste ofwel na de dood van de langstlevende echtgenoot werd uitbetaald. In deze gevallen heb ik de bedragen in gelijke delen toegekend aan de man en de vrouw. Wanneer testateurs goederen of voedsel nalieten heb ik geen bedragen meegeteld, omdat dit soort legaten weinig voorkwam en omdat onspecifieke eenheden als 'één zak rogge voor de armen' moeilijk kwantificeerbaar zijn. Ook in de zeldzame gevallen waarin mensen een liefdadige instelling als enige erfgenaam benoemden, kon ik geen bedragen meetellen. Omdat deze testateurs wel meetellen als liefdadige gevers, vertegenwoordigen de geldbedragen in deze tabel dus 'minimale' gemiddelde donaties.

Allereerst toont de tabel duidelijke verschillen tussen beide steden. Het percentage testamenten met liefdadige giften lag in Utrecht in alle peiljaren laag, terwijl in Zwolle juist een hoog percentage van de testateurs doneerde aan de armenzorg, met uitzondering van peiljaar 1800. In Utrecht waren de gemiddelde gelegateerde bedragen daarentegen bijzonder hoog, vooral in 1740 en 1800. Waarschijnlijk waren de gemiddelde bedragen van 2.000 en 3.000 gulden zelfs hoog voor Utrechtse begrippen. In beide peiljaren werden namelijk twee zeer hoge legaten besproken: in 1740 werd 12.000 gulden gelegateerd aan de gereformeerde diaconie door de weduwe Sara Sibilla Verdion (ove-

34 J.A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994) 175-213, 187-188; Cavallo, *Charity and power*, 3.

35 Zie bijvoorbeeld: M.H.D. van Leeuwen, 'Logic of charity: Poor relief in preindustrial Europe', *Journal of interdisciplinary history*, 24 (1994) 589-613; L. Lee, J.A. Piliavin en V.R.A. Call, 'Giving time, money, and blood: similarities and differences', *Social psychology quarterly*, 62:3 (1999) 276-290; R. Bekkers, 'Who gives what and when? A scenario study of intentions to give time and money', *Social science research*, 39 (2010) 369-381.

Tabel 1: Liefdadige giften in Utrecht en Zwolle, 1600, 1670, 1740 en 1800

Utrecht									
	Aantal testamenten	Gem. per testament	Mediaan per testament	Aantal personen	Man- nen	Vrouwen	Gem. per persoon*	Gem. per man**	Gem. per vrouw**
1600	18	180	200	24	11	13	140	150	131
1670	5	213	175	9	4	5	122	108	131
1740	12	2.555	1.500	14	5	9	2.323	2.000	2.507
1800	11	4.408	2.125	14	8	6	2.939	4.045	1.556

Zwolle									
	Aantal testamenten	Gem. per testament	Mediaan per testament	Aantal personen	Man- nen	Vrouwen	Gem. per persoon*	Gem. per man**	Gem. per vrouw**
1600	52	19	6	80	35	45	13	19	8
1670	76	56	12	103	53	49	42	64	23
1740	60	38	11	85	37	43	27	16	37
1800	11	133	25	13	4	9	122	68	149

* Alleen monetaire giften meegeteld.

** Wanneer mannen en vrouwen samen doneerden, is het bedrag door twee gedeeld, tenzij het testament expliciet ander vermeldt.

Bronnen: HUA, Notarissen voor 1906; HCO, Stadsarchief Zwolle, Schepenen.

rigens onder voorbehoud), en in 1802 legateerde de ongehuwde Gerrit van Westhuyzen 14.000 gulden in obligaties aan het weeshuis.³⁶ Maar zelfs wanneer we het effect van deze afwijkende bedragen afzwakken door naar de mediaan van giften te kijken zijn deze zowel in 1740 als in 1800 nog altijd vrij hoog: respectievelijk 1.500 gulden en 2.125 gulden.³⁷

In Zwolle bedroeg het gemiddelde legaat veel minder. De relatieve afwijking tussen mediaan en gemiddelde gift was in Zwolle veel groter dan in Utrecht, wat impliceert dat in Zwolle veel personen zeer kleine bedragen legateerden, terwijl slechts enkele mensen relatief hoge legaten in hun testament opnamen. Inderdaad legateerde men in Zwolle dikwijls minder dan 10 gulden aan de armenzorg, terwijl het laagste bedrag in Utrecht 25 gulden was, een bedrag dat eenmaal werd nagelaten, in 1670. Dit alles suggereert dat weinig mensen in de vroegmoderne tijd op vrijwillige basis per testament een substantieel bedrag vermaakten aan liefdadige instellingen. In Zwolle werd vermoedelijk een groot deel van de testateurs overgehaald door de schepenen om een paar gulden toe te kennen aan de Armenkamer. Dat er in 1800 nog maar weinig gevers

³⁶ Het Utrechts Archief (HUA), Notarissen, inv.nrs. U184a7-154 en U260a13-4.

³⁷ Het is de vraag in hoeverre de Utrechtse cijfers hoog of de Zwolse cijfers lag liggen. Vergeleken met Amsterdam in de achttiende eeuw, lijkt Zwolle eerder de vreemde eend in de bijt. Dit versterkt het vermoeden naar een verband met sterke centralisatie in Zwolle: ook in Amsterdam was de armenzorg immers sterk decentraal georganiseerd. Van Leeuwen, 'Liefdadige giften in Amsterdam'.

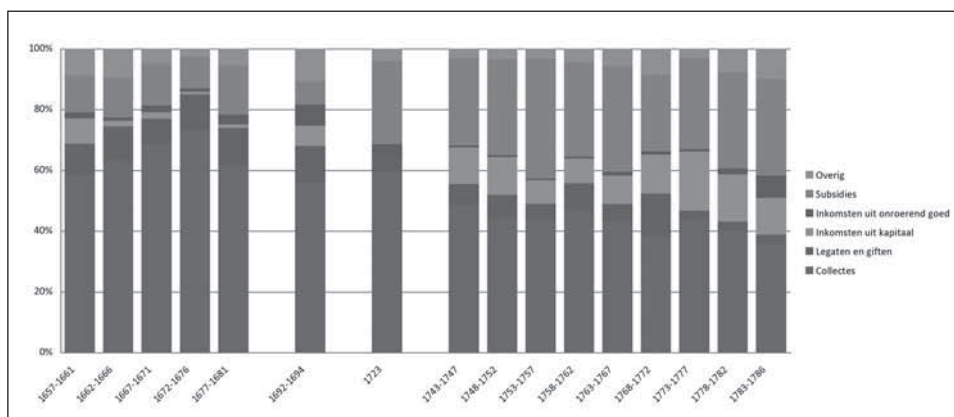
waren onder de Zwolse testateurs, is het resultaat van een trend die rond 1750 inzette. Een legatenlijst met alle bedragen die de Stadsarmenkamer daadwerkelijk binnenkreeg tussen 1747 en 1823, laat namelijk zien dat het aantal legaten gestaag daalde van ongeveer 20 per jaar rond 1750 naar minder dan 5 rond 1800. Tegelijkertijd steeg het gemiddelde bedrag per legaat sterk, al bleef het nog altijd flink onder dat van de Utrechtse gevers.³⁸ Waarschijnlijk leidde de decentralisering van armenzorg in Zwolle er vanaf 1735 langzaam maar zeker toe dat het geefgedrag van Zwolse burgers veranderde. Enerzijds raakte de Stadsarmenkamer de meeste katholieke, lutherse en andere donateurs kwijt, maar anderzijds gaf de decentralisatie aanleiding aan calvinisten om guller dan voorheen te geven aan de (inmiddels voornamelijk Nederduits Gereformeerde) armen van de Armenkamer.

Ten tweede kunnen wij binnen de steden duidelijke trends door de tijd vaststellen. In Zwolle steeg zowel het aandeel van de gevers als hun gemiddelde donatie in de loop van de zeventiende eeuw. Deels is deze absolute stijging verklaarbaar door de inflatie die juist in deze periode optrad, maar ook wanneer wij de geldontwaarding in beschouwing nemen, is de stijging in Zwolle aanzienlijk.³⁹ In 1740 was het percentage gevers weer gedaald, alsook het gemiddelde bedrag van hun gift. In Zwolle volgde deze ontwikkeling de economische trend dus redelijk nauwgezet: bescheiden groei in de loop van de zeventiende eeuw, met een versnelling na 1670. Zoals ik al heb beschreven, werd de Zwolse economie na 1730 ernstig getroffen door crisis, waardoor de problemen voor de armenzorg groeiden. Dit verklaart het gedaalde percentage gevers en hun lagere gemiddelde giften in 1740. Aangezien de mediaan niet noemenswaardig daalde tussen 1670 en 1740, zullen na 1730 voornamelijk de kleinere gevers zijn afgehaakt. Dit alles duidt op een sterk verband tussen de Zwolse economische conjunctuur en toenemende armoede op de beslissing van individuen om te geven aan liefdadige instellingen. Figuur 1 laat zien dat het percentage private donaties (zowel uit collectes als uit giften en legaten) als aandeel van de totale inkomsten van de Armenkamer inderdaad gestaag daalde in de loop van de achttiende eeuw. Waar in de tweede helft van de zeventiende eeuw legaten nog gemiddeld zo'n 10 procent van alle inkomsten vertegenwoordigden, was dit percentage in de tweede helft van de achttiende eeuw gedaald tot ongeveer 6.

In Utrecht lijkt een geheel andere verklaring op zijn plaats voor de verschillen door de tijd. Tussen 1600 en 1670 stegen het gemiddelde en de mediaan van de giften met 118 percent zelfs minder dan de inflatie, maar vanaf 1670 was de stijging daarentegen enorm (zie tabel 1). Aangezien inflatie noch economische groei optraden in een groot deel van de achttiende eeuw, moet deze anders worden verklaard. Een aantal zeer hoge donaties in de peiljaren 1740 en 1800 vormt een deel van de verklaring, maar er is meer aan de hand, omdat de mediaan ook behoorlijk hoger is in de achttiende dan in de zeventiende eeuw. We kunnen daarom concluderen dat rijke burgers meer begonnen te geven vanaf de late zeventiende eeuw. Wel waren deze grote giften in Utrecht in de achttiende eeuw vaak voorwaardelijk.

38 Historisch Centrum Overijssel (HCO), Stadsarmenkamer, inv.nr. 275.

39 Tussen 1600 en 1670 trad in de Republiek een geldontwaarding op van meer dan 20 procent – voor een gulden kon men in 1600 130% meer kopen dan in 1670, maar de absolute gemiddelde gift nam toe met bijna 300 % in dit tijdvak. Voor de historische waarde van de gulden: <http://www.iisg.nl/hpw/> (31 mei 2010).

Grafiek 1: Inkomsten van de Stadsarmenkamer, Zwolle, 1657-1786 (vijfjaarlijkse gemiddelden)

Vermogen en sociale positie van de testateurs

Uiteraard was enig bezit nodig om een bedrag te kunnen nalaten aan een liefdadige instelling. Anderzijds laat hedendaags sociologisch onderzoek zien dat mensen met minder vermogen geneigd zijn een relatief groter deel van hun inkomen aan goede doelen te geven dan rijkere mensen.⁴⁰ Ook voor de vroegmoderne periode is dit al gesuggereerd.⁴¹ Op basis van de testamenten en met aanvulling van andere bronnen heb ik tot nu toe de sociale en/of professionele status van 233 testateurs (29.1%) kunnen achterhalen. In twee peiljaren was het mogelijk ongeveer de helft van de testateurs te achterhalen, namelijk Utrecht 1670 (49 personen) en Zwolle 1740 (56 personen). Deze twee peiljaren zeggen daarom het meest over de sociale positie van testateurs.

Tabel 2 geeft een ruwe indicatie van de sociale positie van testateurs in Utrecht en in Zwolle in de peiljaren 1670 en 1740. De verschillende aanduidingen van hun status heb ik onderverdeeld in drie groepen: elites, middengroepen en arbeiders.⁴² Omdat ik een vergelijking tussen steden en door de tijd wil maken, bevat de tabel ook (minder statistisch relevante) informatie over de sociale positie van testateurs in Zwolle in 1670 en in Utrecht in 1740. Er zijn enige overeenkomsten, maar ook opvallende verschillen tussen de testateurs in beide steden en door de tijd heen. Zoals te verwachten viel, waren zowel in Utrecht als in Zwolle de laagste sociale groepen sterk ondervertegenwoordigd. Het is moeilijk te zeggen of de relatieve toename van de categorie 'arbeiders' een reële trend laat zien, of dat het kleine aantal achterhaalde personen een vertekening geeft.⁴³ Wel lijkt de relatieve afname van het aandeel testateurs uit de middengroepen in Utrecht statistisch significant.

Een opvallend verschil tussen beide steden is de oververtegenwoordiging onder de

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld <http://www.kennislink.nl/publicaties/niets-om-weg-te-geven> (31 mei 2010).

⁴¹ Van Leeuwen, 'Liefdadige giften in Amsterdam', 420-421.

⁴² Zie ook *ibidem*, 420. De elite omvat: adel, patriciaat, regenten, hoge ambtenaren, rijke kooplieden en renteniers; de middengroepen omvatten: ambtenaren, geestelijkheid, kooplieden, ondernemers en winkeliers, ambachtslieden, legerofficieren. De categorie 'arbeiders' omvat: loonarbeiders, dagloners, dienstboden, soldaten, zeelieden.

⁴³ De Zwolse volkstelling van 1742 maakt het mogelijk relatief veel mensen van minder vermogen te identificeren. HCO, Stadsarchief Zwolle, inv. nrs. 983-986.

Tabel 2: Professionele/sociale status in Utrecht en Zwolle, 1670 en 1740

Professionele/ sociale status	Utrecht 1670		Zwolle 1670		Utrecht 1740		Zwolle 1740	
	N totaal	N gevers	N totaal	N gevers	N totaal	N gevers	N totaal	N gevers
Elite	7 (14,3%)	0	1 (4,7%)	1 (6,7%)	9 (32,1%)	1 (33,3%)	5 (8,9%)	4 (12,9%)
Middengroepen (Ambachtslieden, winkeliers, lagere geestelijkheid, lagere ambtenaren, legerofficieren etc.)	40 (81,6%)	2 (100%)	18 (85,7%)	13 (86,7%)	16 (57,1%)	2 (66,7%)	37 (66,1%)	20 (64,5%)
Arbeiders (dagloners, dienstboden, soldaten, zeelieden, landarbeiders etc.)	2 (4,1%)	0	2 (9,5%)	1 (6,7%)	3 (10,7%)	0	14 (25,0%)	7 (22,5%)
Totaal	49	2	21	15	28	3	56	31
Onbekend	51	3	79	61	72	10	44	29

Bronnen: Verschillende testamenten (zie tabel 1); HCO, Stadsarchief Zwolle, inv. nrs. 983-986, Register van inwoners 1742.

testateurs van elitegroepen in Utrecht in beide peiljaren, zowel in verhouding tot de algemene samenstelling van de totale Utrechtse bevolking als ten opzichte van de Zwolse testateurs. Deels is dit te verklaren doordat Utrecht een rijkere stad was dan Zwolle met een andere sociale opbouw. Bovendien was het aantal testateurs waarvoor ik een beroep of sociale status kon achterhalen kleiner voor Zwolle dan voor Utrecht in 1670, en voor Utrecht kleiner dan voor Zwolle in 1740. Zelfs dan is het verschil opmerkelijk en leken elitegroepen in Utrecht dus sterker geneigd hun bezittingen per testament te beschermen dan in Zwolle.

Status en/of beroep van testateurs die doneerden aan een goed doel, konden slechts in enkele gevallen worden achterhaald. Wat echter duidelijk naar voren komt, is dat in beide steden de middengroepen het merendeel van de gevers vormden. Dit lijkt de hypothese dat rijkere mensen relatief minder geneigd zijn om te geven aan goede doelen te bevestigen. Volgens Llewellyn Bogaers was de sociale betrokkenheid van de Utrechtse elite bij armenzorg al in de zestiende eeuw aanzienlijk afgenomen en bemoeiden zij zich ook in de eeuwen daarna nauwelijks met het gepeupel.⁴⁴ Mijn gegevens bevestigen dit beeld voor het geefgedrag van de elite in Utrecht in de zeventiende eeuw. Een andere conclusie is dat in Zwolle het percentage armere gevers tussen 1670 en 1740

⁴⁴ L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) 580-583, 588-589.

toenam. Hoewel in kleine aantallen, waren enkele gevers in de categorie ‘arbeiders’ op het toneel verschenen in 1740. Dit onderschrijft de ontwikkeling die ik hierboven beschreef, namelijk dat in een periode van economische groei (tussen 1670 en 1730) een groter deel van de Zwolse bevolking liefdadige legaten begon te geven.

Sekse, huwelijkse staat en de afwezigheid van (geliefde) familieleden

Sommige historici veronderstellen dat vrouwen meer geneigd zijn aan goede doelen en liefdadigheid bij te dragen dan mannen. Ook enkele sociologische studies wijzen dit uit.⁴⁵ Voor de vroegmoderne periode zou dit te verklaren zijn vanuit de meer algemene ondergeschikte juridische, politieke en sociaaleconomische positie van vrouwen, die zich alleen door hun liefdadige activiteiten enigszins konden onderscheiden in de publieke sfeer.⁴⁶

Zowel in de Utrechtse als de Zwolse steekproef was het aandeel van vrouwelijke testateurs wat hoger dan dat van de mannen. In de meeste peiljaren vormden vrouwen ongeveer 55 en mannen ongeveer 45 procent van de testateurs. De sekseratio in de verschillende jaren schommelde tussen de 65 and 106 (mannen per 100 vrouwen), maar lag meestal tussen de 70 en 90. Deze cijfers reflecteren over het algemeen de door historici geschatte sekseratio in vroegmoderne steden.⁴⁷ Ook onder testateurs die aan liefdadigheid deden, waren deze ratio’s gebruikelijk, wat betekent dat vrouwen niet oververtegenwoordigd waren onder de gevers, zoals sommige literatuur suggereert. Andersom waren mannen evenmin guller dan vrouwen. Duidelijke trends zijn moeilijk te onderscheiden: in het zeventiende-eeuwse Zwolle gaven vrouwen bijvoorbeeld gemiddeld minder dan de helft dan mannen. In de achttiende eeuw was dit beeld echter geheel omgekeerd: vrouwen gaven ruim tweemaal zoveel (zie tabel 1). Ook in Utrecht is geen duidelijke trend te signaleren, maar in elk geval waren vrouwen in 1670 en 1740 vrijgevinger. De lijst met donaties aan de diaconie van 1700 tot 1719 bevestigt dit beeld: onder de 106 gevers waren meer mannen, maar de gemiddelde donatie van vrouwen was bijna twee keer zo hoog (1.080 gulden tegenover 579 gulden).⁴⁸

De huwelijkse status van de testateurs laat wel duidelijker trends zien. Ten eerste was het percentage gehuwden redelijk constant, vooral in Zwolle (53-57 percent). In Utrecht varieerde dit percentage meer, van 37 percent in 1740 tot 63 percent in 1670. Veel echtparen maakten een testament kort na hun huwelijk. Aangezien mannen en vrouwen niet automatisch van elkaar erfden, was een testament het middel bij uitstek om elkaar te beschermen tegen financiële misère in een toch al moeilijke periode van verlies van een echtgenoot.⁴⁹ Een ander motief voor een echtpaar om een testament te maken was wanneer (een van) hun kinderen een speciale behandeling behoeften, bijvoorbeeld omdat zij zich hadden misdragen of juist extra bescherming nodig hadden.

Een andere trend is de stijging van alleenstaande testateurs in Utrecht en Zwolle door

45 Een recent voorbeeld: Bekkers, ‘Who gives what and when?’, 378.

46 Cavallo, *Charity and power*, 154.

47 D.J. Noordam, ‘Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden’, in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 87-104; E. van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1581-1810* (Amsterdam 2007) 193.

48 HUA, Diaconie, inv.nr. 313.

49 Zie ook Schmidt, *Overleven*, 90-94.

de tijd. Hoewel een aanzienlijk deel van de vroegmoderne bevolking ongetrouwd bleef, duiden percentages van 20 tot 30 procent onder de testateurs op oververtegenwoordiging.⁵⁰ Een laatste wilsbeschikking was belangrijker voor alleenstaanden dan voor getrouwde of verweduwde personen omdat zij geen kinderen hadden en hun bezit na hun dood toch wilden veiligstellen. Toch waren ook verweduwde mensen licht oververtegenwoordigd, wanneer de dood van een echtgeno(o)t(e) ertoe leidde dat veranderingen in een testament dat een echtpaar samen had opgesteld noodzakelijk of gewenst waren.

Alleenstaande en verweduwde personen gaven ook relatief vaker dan gehuwden een liefdadig legaat. Opvallend genoeg gold dit meer voor mannen dan voor vrouwen. Niet-gehuwde vrouwen gaven eerder aan familieleden of vriendinnen en voor alleenstaande mannen was deze sociale rol duidelijk minder belangrijk. Wellicht werd van alleenstaande en verweduwde mannen, meer dan van vrouwen, verwacht dat zij een bijdrage leverden aan de stedelijke samenleving, onder meer door een legaat aan een liefdadige instelling.

Een gangbare aanname is dat mensen zonder nauwe verwanten vaker doneerden aan liefdadige instellingen dan mensen met (geliefde) familie. De afwezigheid van geliefde familieleden kan drie dingen betekenen: of men had ze eenvoudigweg niet, of men verwachtte later dan hen te sterven, of de familierelatie was om een of andere reden verstoord. In de laatste twee gevallen gaven testateurs soms voorwaardelijk aan liefdadige doelen, zoals ik later zal laten zien. Slechts 9 van de 245 testamenten met een legaat aan liefdadigheid vermelden geen enkele andere erfgenaam. Dit betekent dat de totale afwezigheid van geliefde naasten geen belangrijke rol speelde om te geven aan behoeftigen. De aan- of afwezigheid van kinderen was echter wel een zwaarwegende overweging (zie tabel 3).

De tabel laat zien dat voor iedere huwelijkse status – met uitzondering van alleenstaanden die doorgaans geen kinderen hadden – het percentage testateurs zonder kinderen aanzienlijk hoger was onder liefdadige donateurs dan onder niet-gevers. Vooral *gehuwde* mensen zonder kinderen waren gemotiveerd om aan een goed doel te geven. Maar ook weduwen en weduwnaars gaven iets vaker als zij geen kinderen hadden. Daarom moeten wij concluderen dat niet zozeer de afwezigheid van geliefde nabestaanden in het algemeen, maar wel de afwezigheid van *kinderen* de beslissing om iets na te laten aan een liefdadige instelling beïnvloedde. Soms bepaalden testateurs zelfs dat een legaat alleen mocht worden uitbetaald indien hun benoemde erfgenamen zouden overlijden.⁵¹

Bij meer ingrijpende vormen van voorwaardelijke liefdadigheid dreigden testateurs een deel van hun bezit aan een instelling te vermaken wanneer hun nabestaanden zich niet zouden conformeren aan hun laatste wil. In augustus 1599 besloten de Utrechtse smid Jacob Henrickz. van Maurik en zijn echtgenote Anna Gerbrantsdr. dat hun dochter Margriet 1.200 gulden zou erven en het huis waarin het echtpaar woonde. Anna, die drie zoons had uit een eerder huwelijk, wees hen samen met haar dochttertje Margriet aan als haar enige erfgenamen, ieder voor een vierdedeel. Hierbij stond echter de be-

⁵⁰ Hoewel binnen het Europees huwelijkspatroon een aanzienlijk deel van de bevolking ongehuwd bleef gedurende het leven, was dit naar schatting 10 tot 20% van de bevolking. J. de Vries en A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure and perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge 1997) 46. Voor Nederland: Th. Engelen en J. Kok, 'Permanent celibacy and late marriage in the Netherlands, 1890-1960', *Population (English Edition)*, 58 (2003) 67-95, 71-72.

⁵¹ Zie bijvoorbeeld: HUA, Notarissen, inv.nr. U003a013, fol. 28 en HUA, Notarissen, inv.nr. U73a1-98.

Tabel 3: Aantal kinderen van niet-gevers en gevers vergeleken, naar huwelijks status uitgesplitst, Utrecht en Zwolle 1600-1800

Huwelijkse staat	Aantal kinderen	Niet-gevers	% van groep	Gevers	% van groep
alleenstaand	onbekend	1	0,9%	0	0%
alleenstaand	0	111	98,2%	57	100%
alleenstaand	1 of meer	1	0,9%	0	0%
gehuwd	onbekend	121	40,5%	40	33,3%
gehuwd	0	71	23,7%	49	40,8%
gehuwd	1 of meer	107	35,8%	31	25,8%
onbekend	onbekend	1	10,0%	1	12,5%
onbekend	0	7	70,0%	7	87,5%
onbekend	1 of meer	2	20,0%	0	0%
gescheiden	0	1	50,0%	0	0%
gescheiden	1 of meer	1	50,0%	0	0%
verweduwd	onbekend	4	3,1%	4	6,6%
verweduwd	0	48	36,6%	26	44,3%
verweduwd	1 of meer	79	60,3%	30	49,2%

Bronnen: zie tabel 1.

paling dat als een van de erfgenamen (waarschijnlijk een van Anna's zonen) tegen het testament zou protesteren, deze slechts het legitieme erfdeel zou krijgen, en dat de rest van dit erfdeel naar de huisarmen van Utrecht zou gaan.⁵² Een ander voorbeeld is de Utrechtse ongehuwde jonkvrouw Maria Heereman van Zuytwijck, die in 1740 200.000 gulden aan haar zusters kinderen naliet, terwijl al haar andere bezit naar de kinderen van haar broer zou gaan. Maria bepaalde dat als een van de erfgenamen zich hier tegen verzette, de helft van hun erfdeel naar het Amsterdamse Sint Pietergasthuis zou gaan en de andere helft naar het Burgerweeshuis aldaar. Wel moesten deze instellingen jaarlijks 1.000 gulden aan de protesterende erfgenaam in kwestie uitreiken.⁵³ Hoewel in deze gevallen een nogal negatieve motivering voor liefdadige donaties aan de orde lijkt, zal een zekere behoefte om goed te doen hebben meegespeeld, omdat testateurs natuurlijk ook hadden kunnen besluiten het erfdeel van tegenstribbelende erfgenamen onder de andere nabestaanden te verdelen.

Geven met de dood voor ogen?

Het moment waarop mensen besloten hun laatste wilsbeschikking te maken, viel hoogstwaarschijnlijk vaak samen met overwegingen over hun nabije dood. Omdat precieze leeftijden bijna nooit worden genoemd in de testamenten, is het moeilijk hierover uitspraken te doen. De testamenten geven echter wel bijna altijd informatie over de

⁵² HUA, Notarissen, inv.nr. U006b001, 31-8-1599.

⁵³ HUA, Notarissen, inv.nr. U139a24-87.

fysieke gesteldheid van de testateurs. Dit was van juridisch belang, omdat de notaris moest aantonen dat individuen die een laatste wilsbeschikking maakten in ieder geval geestelijk in goede gezondheid waren wanneer zij een rechtsgeldig document tekenden. Zelfs als zij ernstig ziek of gehandicapt waren, stond daarom vermeld in het testament dat hij of zij niettemin ‘volcomen bij sinnen’ was. Tabel 4 laat zien dat bij meer dan een derde van alle testamenten (een van) de testateurs in slechte gezondheid verkeerden, ongeacht hun huwelijkse status. Onder de testateurs die doneerden aan een liefdadige instelling lag dit percentage zelfs nog hoger, namelijk op 44,5%.

Tabel 4: Gezondheid alle testateurs en gevers, naar huwelijkse staat, Utrecht en Zwolle 1600-1800

	Gezond		Onwel/ziek		Gezondheid onbekend	
	Alle testateurs (n=379)	Alleen gevers (n=84)	Alle testateurs (n=277)	Alleen gevers (n=109)	Alle testateurs (n=144)	Alleen gevers (n=52)
Alleenstaand	49,1%	41,1%	35,5%	37,5%	15,4%	21,4%
Gehuwd*	48,4%	30,9%	33,7%	49,2%	17,9%	20,0%
Verweduwd	46,9%	39,3%	33,9%	39,3%	19,2%	21,3%
Gescheiden	50,0%	0%	50,0%	0%	0%	0%
Onbekend	11,1%	12,5%	55,6%	50,0%	33,3%	37,5%
Alle testateurs	47,4%	34,3%	34,6%	44,5%	18,0%	21,2%

* Echtparen worden geteld als onwel/ziek wanneer een of beide echtgenoten als zodanig vermeld staan. Bronnen: zie tabel 1.

Zieke mensen gaven dus verhoudingsgewijs veel vaker, wat aangeeft dat mensen met de dood voor ogen eerder geneigd waren een goede daad te verrichten nu dit nog kon. Geven met de dood in het aangezicht gebeurde binnen iedere huwelijkse status, maar het meest bij getrouwde stellen. Dit impliceert dat echtparen inderdaad in de eerste plaats een testament opstelden om hun huwelijkse goed te beschermen, maar als een van hen ziek werd, besloten zij zelfs vaker dan ongehuwde of verweduwde testateurs om hun wilsbeschikking te veranderen en aan een goed doel te geven. Mogelijk deden zij dit om hun positie in het hiernamaals veilig te stellen. Katholieken vermeldden regelmatig hun zielenheil als overweging om te legateren en zelfs calvinisten konden misschien beter het zekere voor het onzekere nemen waar het ging om hun uitverkoeren positie.⁵⁴ In het licht van recent onderzoek dat uitwijst dat een beweegreden als zielenheil al in de katholieke late middeleeuwen naar de achtergrond was verdwenen, komt echter een ander – wellicht zelfs belangrijker – motief naar voren: gevers wilden herinnerd worden als genereuze leden van de gemeenschap die zij achterlieten.⁵⁵

⁵⁴ Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften in Amsterdam’, 432.

⁵⁵ Bogaers, Aards, *betrokken en zelfbewust*, 636-639.

Identificatie met het goede doel

Ten slotte is het van belang om te kijken naar de sympathie en zelfs identificatie met de doelgroep van de ontvangers van liefdadigheid. De veronderstelling is dat mensen eerder bereid zijn te geven aan armen die relatief dicht bij hen staan en een zekere mate van onschuld bezaten. Zo kan geven worden gezien als burgerlijke plicht, iets wat men deed voor de stedelijke gemeenschap als geheel en individuele stadsgenoten, met burgerschap en een bepaalde gemeenschapszin of *civil society* als belangrijke onderliggende waarden.⁵⁶ Hierbij zal ook het vertrouwen in de bestaande structuur en organisatie van de plaatselijke armenzorg een rol hebben gespeeld.

In Zwolle gaven testateurs in 1600 en 1670 vooral aan twee stedelijke instellingen: de Stadsarmenkamer en het weeshuis. Incidenteel vermaakten testateurs een huisje aan één of meer arme individuen om na hun dood in te wonen, of gaven zij aan een van de religieuze gasthuizen. De differentiatie van de armenzorg sinds het begin van de achttiende eeuw had duidelijk gevolgen voor de goede doelen waaraan testateurs besloten te geven. In 1740 en 1800 vertonen de Zwolse testamenten veel meer variatie in liefdadige doelen, zoals de katholieke armenkamer en armenzorginstellingen van andere religieuze denominaties. Verder maakten donateurs in deze jaren in hun testament een specifiek onderscheid tussen de armen die door de diaconie werden ondersteund en de armen van de Stadsarmenkamer. In Utrecht werden in alle jaren zeer gevarieerde instellingen genoemd. Zoals we hebben gezien, was de centralisatie hier niet zo ver doorgevoerd als in Zwolle, dus deze verschillen wekken weinig verbazing. Wel blijkt dat, evenals in Zwolle, voornamelijk werd gegeven aan ‘onschuldige’ behoeftigen, zoals arme stads- en/of geloofsgenoten en wezen.

Doorgaans gaven mensen dus meer aan medegelovigen van hun eigen religieuze gemeenschap. Desondanks waren er ook testateurs die doneerden aan meer dan één religieuze groep. Hendrik van Singel doneerde bijvoorbeeld 2.000 gulden aan de gereformeerde diaconie in Utrecht, maar ook 1.000 gulden aan de lutherse diaconie, omdat deze gemeente zijn dochter Catalina had gedoopt.⁵⁷ En in 1783 bepaalde de rijke weduwe Catharina de Wilde dat haar erfenis in drie gelijke delen moest worden verdeeld onder de lutherse kerk, de gereformeerde diaconie en de katholieke armen. Uit haar boedelinventaris weten wij dat dit geen onfortuinlijke nalatenschap was: na aftrek van schulden en administratiekosten, ontving elk van de drie instellingen bijna 5.000 gulden.⁵⁸

In hoeverre pure geloofsovertuiging donateurs motiveerde om aan een bepaalde religieuze instelling te geven is alleen op basis van de informatie uit testamenten moeilijk vast te stellen, maar soms komen hierin religieuze motieven bovendrijven. De Vlaamse koopman Daniell van Gheel liet bijvoorbeeld 300 gulden na aan de armen van de gereformeerde diaconie in Antwerpen, op voorwaarde dat dit geloof publiekelijk zou worden beleden ten tijde van zijn dood. Toen Daniell, kennelijk een protestantse vluchteling, zijn testament opmaakte in Utrecht in 1600, was de strijd tegen de Spaanse koning

⁵⁶ K. Lynch, ‘Behavioral regulation in the city’: families, religious associations, and the role of poor relief, in: H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social controle in Europe. Vol. I. 1500-1800* (Columbus 2004) 200-219; B. De Munck, ‘Fiscalizing solidarity (from below). Poor relief in Antwerp guilds: between community building and public service’, in: Van der Heijden e.a., *Serving the urban community*, 168-193.

⁵⁷ HUA, Notarissen, inv.nr. U191a1-58.

⁵⁸ HUA, Evangelisch-Lutherse Gemeente, inv.nr. 43.

nog niet beslecht en hij kon niet voorspellen of Antwerpen protestants zou zijn tegen de tijd dat hij overleed.⁵⁹

Meestal doneerden testateurs aan liefdadige instellingen in hun woonplaats, die per definitie streefden naar het bedelen van ‘eerlijke’ en onschuldige medeburgers. Dat de plaatselijke overheid stimuleerde dat aan medeburgers werd gegeven, blijkt soms maar al te duidelijk. Zo was het geven van aalmoezen aan bedelaars in Zwolle formeel verboden, maar werden bedelaars die burger of ingezetene waren oogluikend gedoogd.⁶⁰ Incidenteel begunstigde testateurs instellingen in andere plaatsen, waarschijnlijk vaak hun plaats van herkomst. Johan van Bolten legateerde bijvoorbeeld in 1600 niet alleen 50 goudgulden aan de huisarmen in Zwolle en deed enkele legaten aan het melaatsgasthuis en twee andere gasthuizen in de stad, maar liet ook 25 gulden na aan de armen in Kampen, 5 gulden aan een gasthuis, 5 gulden aan het pokkengasthuis en een gulden aan de Nicolaaskerk in die stad.⁶¹ En de Utrechtse Johan Spruijt vermaakte in 1601 twintig gulden, zowel aan het weeshuis in Utrecht als aan het weeshuis in Amersfoort.⁶² Soms was een legaat aan een instelling in een andere plaats ingegeven door de zorg voor een familielid daar. Zo vermaakten Jan Louis Beek en Maria van Pappelendam, een echtpaar uit Utrecht, 250 gulden aan de diaconie in De Bilt, om Arien van Pappelendam, een familielid van de testatrice, te ondersteunen.⁶³

De voorbeelden van geven aan instellingen met een specifieke religieuze signatuur en aan instellingen in de plaats van herkomst wijzen op het grote belang van enerzijds de nabijheid en anderzijds de rechtschapenheid van de beoogde ontvangers. Wat dit laatste betreft: soms maken bepalingen in testamenten expliciet duidelijk dat testateurs alleen wilden geven aan ‘eerlijke armen’. In april 1599 vermaakten de zieke Herman Lubbergen en zijn vrouw Hermken Wolters ieder 25 goudgulden aan de ‘rechte armen’ in Zwolle. En Jennechien Berents, een molenaarsweduwe, gaf 5 gulden aan de armen in Zwolle, op voorwaarde dat zij een eerlijk leven leidden.⁶⁴ Het was voor testateurs belangrijk dat degenen aan wie zij gaven tot hun eigen geloofs- of zelfs kennissenkring behoorden, of althans een eerlijk leven leidden en geen misbruik zouden maken van hun goedgeefsheid.

Conclusie

Goede publieke voorzieningen vergroten de bereidheid van burgers om hieraan bij te dragen.⁶⁵ De stedelijke sociale zorg in de Republiek was echter, op zijn best, semipubliek. Het leeuwendeel van de jaarlijkse inkomsten kwam direct van particuliere giften, gedaan tijdens de collectes in kerken en langs deuren of via een donatie of legaat. Zonder deze gulle bijdragen van burgers aan hun hulpbehoevende stadsgenoten kon het systeem van sociale zorg niet functioneren. Deze verwevenheid tussen het publieke en het private was zeer kenmerkend voor de vroegmoderne Noord-Nederlandse sa-

⁵⁹ HUA, Notarissen, inv.nr. U006b001, 24-11-1600.

⁶⁰ Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 63.

⁶¹ HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 2118, fol. 161. De goudgulden had in deze periode een waarde van 28 stuivers, in tegenstelling tot de later algemene ‘karolusgulden’ van 20 stuivers.

⁶² HUA, Notarissen, inv.nr. U003a014, fol. 14.

⁶³ HUA, Notarissen, inv.nr. U267a3-131.

⁶⁴ Voorbeelden uit: HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 2118, fol. 156 en inv.nr. 2120, fol. 413.

⁶⁵ Prak en Van Zanden, ‘Tax morale and citizenship’, 144.

menleving en speelde, soms expliciet maar vaker impliciet, een belangrijke rol in de motieven achter liefdadigheid. Al vormen de legaten uit testamenten slechts een fractie van dergelijke uitingen van stedelijke gemeenschapszin, toch bieden de resultaten van mijn onderzoek een kijkje op de werking hiervan.

Hiermee is niet gezegd dat betrokkenheid of zelfs verantwoordelijkheidsgevoel voor de (stedelijke) gemeenschap de enige of de belangrijkste motivatie was om te geven. Persoonlijke omstandigheden en motieven speelden ook een rol. In deze persoonlijke karakteristieken waren enkele duidelijke patronen te herkennen, die golden voor beide onderzochte steden. Zowel in Utrecht als Zwolle gaven mannen en vrouwen legaten aan armenzorg. In het geefgedrag tussen de seksen zijn geen duidelijke patronen te onderscheiden, maar hun fase in de levenscyclus en het feit of zij kinderen hadden lijkt wel van betekenis te zijn geweest voor hun beslissing te doneren. Gehuwde personen waren in beide steden ondervertegenwoordigd onder de liefdadige gevers. Omdat echtgenoten niet automatisch van elkaar erfden, dachten zij bij het opmaken van een testament niet in de eerste plaats aan liefdadigheid aan anderen, maar beoogden zij het huwelijks goed voor de langstlevende zeker te stellen en/of speciale clausules voor hun kinderen te maken. Algemeener gesproken was het percentage mensen zonder kinderen onder de gevers – of zij nu gehuwd waren of verweduwd – aanmerkelijk hoger dan onder de niet-gevers. Daarnaast gaven testateurs vaker wanneer hun gezondheid slecht was en zij kennelijk met de dood voor ogen nog een goede daad wilden verrichten. Al deze bevindingen duiden erop dat de samenstelling van het huishouden en de fase in de levenscyclus belangrijke overwegingen waren om al dan niet een liefdadig legaat te vermaken.

Een ander belangrijk element in het geefgedrag van burgers was hun sociale positie en rijkdom. De analyse van testamenten in Utrecht en Zwolle laat zien dat de elite weliswaar oververtegenwoordigd was onder alle testateurs, maar dat juist de midden-groepen de liefdadige giften voor hun rekening namen. Dit bevestigt de hypothese dat ook in de vroegmoderne periode inkomen en goedgeefsheid niet rechtlijnig met elkaar samenhangen. Bovendien sluiten mijn bevindingen aan bij het idee van Bogaers over de minder betrokken rol van de elite bij de verantwoordelijkheid voor sociale zorg en, algemener, de stedelijke samenleving sinds de zestiende eeuw. Inderdaad bleek uit de Utrechtse testamenten dat de allerrijksten vaak vooral het familiekapitaal probeerden veilig te stellen en indien zij liefdadige instellingen begunstigden, dit vaker voorwaardelijk was. Mijn suggestie zou zijn dat de verantwoordelijkheid voor de stedelijke samenleving in de vroegmoderne periode vooral berustte bij de middengroepen en dat zich dit mede uitte in een grotere bereidheid om te geven aan liefdadigheid. Voor elite-families in de Republiek waren interstedelijke relaties van relatief groter belang dan de directe stedelijke omgeving. Voor mensen uit de sociale middengroepen, die directer afhankelijk waren van hun relaties binnen de stad, was het bijdragen aan stedelijke sociale zorg daarentegen zowel een uiting van hun burgerplicht, als een van de manieren om hun maatschappelijke status te bevestigen of te vergroten.

Wanneer wij kijken naar de ontvangers van de legaten van Utrechtse en Zwolse donateurs, blijkt dat het vooral de huisarmen en de wezen in de stad zelf betrof. In Utrecht, waar de sociale zorg nooit zo drastisch gecentraliseerd werd als in Zwolle, varieerde het aantal doelen meer naar religieuze instelling, in Zwolle gaf men tot aan de decentralisatie bijna zonder uitzondering aan de Stadsarmenkamer. Tegelijkertijd

beïnvloedde de centralisatie vermoedelijk de hoogte en de frequentie van de giften: in Utrecht doneerden, vergeleken met Zwolle, per jaar slechts weinig mensen per testament aan goede doelen. Dit bleek zowel uit de peiljaren op basis van testamenten als uit de legatenlijsten van de Utrechtse diaconie en de Zwolse armenkamer. Gemiddelde en mediaan van de giften waren naar verhouding echter veel hoger in Utrecht en meer in overeenstemming met de bevindingen van Van Leeuwen over vroegmodern Amsterdam.

Deels zijn deze verschillen in geefgedrag tussen beide onderzochte steden te verklaren door hun afwijkende sociale structuur. Utrecht was, vooral in de achttiende eeuw, een rentenierstad met een relatief grote en rijke elite. In Zwolle waren de lage middenklassen en arbeidende klassen veel groter en de elite was kleiner en waarschijnlijk ook minder rijk. Hierdoor had in Zwolle de economische conjunctuur meer invloed op het aantal legatarissen en het gemiddelde bedrag dat zij doneerden dan in Utrecht. Aangezien economische crises lagere middengroepen in de samenleving en (loon)arbeiders directer raakten in hun inkomens, schroefden zij hun bijdragen aan armenzorg sneller terug, omdat zij hun middelen hard nodig hadden voor het overleven van het eigen gezin.

Een ander belangrijke achtergrond van de verschillen ligt echter in de nabijheid van de ontvangers van liefdadigheid. Vanaf circa 1600 bestond er in Zwolle een sterk gecentraliseerde armenzorg, waarbinnen de Stadsarmenkamer armen van iedere religieuze stroming ondersteunde. In Utrecht bestonden weliswaar plannen voor centralisatie, maar werd deze nooit zo rigoureuus doorgevoerd. Zowel in Utrecht als in Zwolle vond in de hier behandelde periode een differentiatie van de armenzorg plaats, door het delegeren van de verantwoordelijkheid voor armen van verschillende religieuze gezindten. Maar dit proces begon veel eerder in Utrecht (in 1674) dan in Zwolle, waar de katholieken pas in 1735 van de Stadsarmenkamer werden afgescheiden en andere groepen pas later volgden. Dit beïnvloedde het geefgedrag van burgers, die kennelijk vrijgeviger waren ten opzichte van armen van hun eigen religieuze groep, en verklaart mede de hogere legaten in Utrecht dan in Zwolle.

Uit mijn onderzoek is gebleken dat de drijfveren achter het geefgedrag van burgers deels samenhangen met hun persoonlijke omstandigheden en karakteristieken, maar deels ook met de nabijheid van de beoogde goede doelen. Stedelingen gaven vooral aan medeburgers of -ingezetenen, vooral onschuldige 'eerlijke' armen, huiszittende armen en wezen. Zij waren weer vrijgeviger aan personen van hun eigen geloofsgemeenschap, zoals blijkt in gevallen waarin de zorg sterker gedifferentieerd was naar religieuze gezindte. Ook speelde sociale druk (bijvoorbeeld van de schepenen) een rol in de geef-frequentie, maar tegelijkertijd verkleinde deze vaak de bereidwilligheid veel te geven. Opvallend genoeg waren het noch in Zwolle, noch in het rijkere Utrecht, personen uit de rijke elite, maar de middengroepen die het meest geneigd waren te geven. Vermoedelijk is dit een uiting van hun sterkere verbondenheid met de lokale gemeenschap en haar ingezetenen. Dit zijn belangrijke bevindingen voor het bestuderen van de welvaartstaat in bredere zin. Wanneer openbare voorzieningen onder druk staan en in toenemende mate aan private instellingen worden overgelaten is het aannemelijk dat, net als in de achttiende eeuw, individuen geneigd zijn aan die personen of instellingen te geven waarmee zij de meeste verwantschap voelen.